

УДК 323.21

ББК 66.5

МНЕМОТОПОСИ ЧЕРНІВЦІВ: ВЕРСІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. С. Монолатій

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
тел. +380 (342) 59-61-46; e-mail: iwapa.monolatiij@gmail.com*

У статті проаналізовані особливості українського сучасного літературного процесу, зокрема актуалізація писання про місто як його (міста) пам'ять і постпам'ять. На конкретному літературному матеріалі показано, що пам'ять є трансдисциплінарною категорією, своєрідним містком між літературним та історичним дискурсами. Твори сучасної української літератури свідчать про політизацію самої літератури, створеної українськими авторами і українською мовою, а також про необхідність вироблення смислів і цінностей, які б об'єднали українців сьогодні. Стверджується, що пам'ять про Чернівці як самобутній маркер набутого життєвого досвіду його містян, а відтак конструювання пам'яті про Чернівці та його мешканців з метою конструювання самої міської ідентичності є дискурсами сучасного літературного процесу. Автор висновок, що подальше дослідження феномена міста (Чернівців) як місця пам'яті, конструюватиме міську сучасну культурну традицію, а відтак викристалізує колективну мозаїку гетеротопій пам'яті не лише мешканців сучасних Чернівців, а й цілої України.

Ключові слова: література, політика, пам'ять, ідентичності, мнемотопоси, Чернівці.

Схоже, що однією з особливостей українського літературного постмодернізму стала і потреба і, водночас, мода писати про місто як пам'яттєву парадигму, його (міста) пам'ять і постпам'ять. Як тут не згадати Й. Рота, котрий ще 1924-го застерігав, що «потрібна велика самовпевненість, аби описувати міста» [9, с. 228]. Ця парадигма, актуалізована після здобуття Україною незалежності, лише тепер, після більш як двох десятиліть після серпня 1991 року, а також з'яви перших «міських» літературних текстів, набула того реального виміру в дослідженнях «масок пам'яті», «ландшафту пам'яті», «простору пам'яті», вибудовуючи і/або інтерпретуючи колективну й індивідуальну пам'ять як чинники ідентичностей «своїх» і «чужих».

Вже нині на полицях «післячорнобильської бібліотеки» (поняття Т. Гундорової) знайдемо тексти про топоси пам'яті Львова («Танго смерті» Ю. Винничука), Станиславова («Фелікс Австрія» С. Андрухович) чи Коломиї («Торговиця» Р. Іваничука). Звісно, не могли вони з'явитися на порожньому місці: як тут не згадати Іваничуковий «Манускрипт з вулиці Руської», протагоністом якого став амбівалентний православно-католицький Львів з його людністю, чи ж зовсім нещодавній «Лексикон інтимних міст» Ю. Андруховича, заявлений як «довільний посібник з геопоетики та космополітики», у якому автор ще й «заплутався у переходах між реальним та вигаданим» [1, с. 3, 4]?

У паралельних світах такої «містоцентричної» парадигми віднайдемо й «Ворошиловоград» С. Жадана і «Рівне/Ровне» і «Харків 1938» О. Ірванця, присутність Міста як головного героя (нехай і символічного) у їхніх текстах лише додатково свідчить про авторські спроби відшукати пам'ять як подорож у авторське і, не дуже, минуле. До цієї ж когорти текстів слід додати й романи Ю. Андруховича «Перверзія» і «Московіада», зміст яких балансує між історією, фікцією і пам'яттю, увиразнюючи вияви ціннісно-ідентифікаційного континууму двох абсолютно неподібних міст – Венеції і Москви – їхні топоси пам'яті і контрпам'яті (у першому – «історія тіла» митця у просторі пам'яті, у другому – авторська боротьба із жахами імперської столиці й «прощання з імперією» (поняття О. Гнатюк). Ці два романи можна ще уважати прикладом ментального картографування, – тих «масок пам'яті», що їх одягають на себе і автор, і його герої.

Зауважмо, що, побіч, гротесково-карнавальних сюжетів і забавляння в т. зв. альтернативну історію, у згаданих творах описані цілком реальні українські (а, інколи, ні) міста з реальними персонажами, однак, в різних, інколи неправдоподібних ролях. Ця обставина вирізняє «нашу» сучасну літературу від вигаданих «Міст незримих» І. Кальвіно, Макондо Г. Г. Маркеса чи ж Йокнапатофи В. Фолкнера. Воно ж і добре, і зле, бо геопоетика вимагає ще й вигадування ландшафтів пам'яті власне українською мовою і українськими авторами. Мабуть, поки-що, поодиноким прикладом такого «вмудровування» залишатиметься окупаційний роман з елементами фантастики «Одісея Шкіпера та Чугайстра» Г. Гусейнова. Цілком відмінна тональність просторів пам'яті Ялівця, що їх описав Т. Прохасько у своїх «НепрОстих» – виразно людиноцентрична.

Інший приклад темпоральних сценаріїв репрезентації колективної пам'яті – «вписування» «тіла» в просторі пам'яті прийомами художнього слова. Зокрема йдеться про твори сучасної української літератури «Забуття» Т. Малярчук (про В. Липинського), «Охайні прописи ерцгерцога Вільгельма» Н. Сняданко (про Василя Вишиваного) і, можливо, історико-документальний роман С. Германа «Via Романа» чи роман «Два

пасинки Митрополита» Вл. Івченка (обидва тексти про А. Шептицького) (До цього переліку я б додав ще роман Г. Пагутяк «Магнат» – про Я. Гербурта з Добромиля). В них, певною мірою, засобами художнього мовлення відбувається інструменталізація міста (одного чи багатьох) як «місця пам'яті», а цілком конкретна історична особистість маркується як носій тієї чи іншої пам'яті.

Тож підсумовуючи цей невеликий, але потрібний, вступ до проблеми, котра ще розглядатиметься, зауважмо, услід за українською вченою А. Киридон (дещо її перефразовуючи): з погляду студій пам'яті, сучасна українська література також наділена множинністю змістів, а тому має гетеротопічний вимір [6, с. 5]. Саме він, якщо послуговуватимуся міркуваннями західного авторитета Е. Саїда, дозволяє на проникнення всередину процесу мови, який вже відбувається у словах і розкриває приховане, неповне, замасковане або спотворене у будь-якому тексті [10, с. 67]. Відтак слова, а ширше – література, ставатимуть маркерами культурної топографії пам'яті.

***

Символічний простір Чернівців («міста на вершині гори» [13, с. 271]) та колективна пам'ять й ідентичності його місцевих спільнот вже давно стали поняттям метаісторичним. Не беручись досліджувати його витoki, розвиток і тенденції, зауважмо, що, з одного боку, пам'ять про Чернівці як самотній маркер набутого життєвого досвіду його містян, а з другого боку – конструювання пам'яті про Чернівці та його мешканців з метою конструювання самої міської ідентичності, мають, щонайменше, більш як двостолітню традицію. І першість тут належить власне красному письменству.

Якщо для К. Е. Францоza, Чернівці на початку своєї історії у складі Габсбурзької монархії – це «гуцульське село з псевдовізантійськими, псевдоготичними та псевдомавританськими будівлями» [8, с. 9-10], а вже потім – «найсимпатичніше, найпривітніше місто австрійського Сходу» [12, с. 107], то для Г. Дроздовського, це місто – «осердя провінційних форм і звичок» [4, с. 25], котре «належало багатьом націям» [4, с. 17]. Цей мулькультурний топос, міф Чернівців окреслив Ю. Андрухович, сказати б, різносюжетно: «місто, на яке поклав Око (в Його випадку Всевидюче) Бог» і «одне з тих місць, де утопія не дратує, а тішить» [1, с. 450]. Це й зрозуміло, адже місто, в якому «дзеркальний короп приправлений перцем мовчав п'ятьма мовами» [2, с. 53], а потім стало «затонулим містом» (Р. Ауслендер) [2, с. 338], незважаючи на трагічність своєї долі у ХХ столітті, витворило культурологічний тип містянина окреслений як *Homo czernoviciensis*, вкотре доводячи живучість спільної, «чернівецької», пам'яті [14, с. 9 (ненум.)], що її характерними рисами можна вважати «уповільнений час [...] та приголомшливу зустріч з

образом міста, якому довелося пройти всі стадії советизації та провінціалізації...» [13, с. 272].

Не вдаючись до підрахунку й аналізу авторів та їх творів, створених у Чернівцях чи їм присвячених (у відомому дослідженні про Чернівці як літературне місто, П. Рихло вказав 27 найвідоміших авторів та подав переклади їх текстів [8, с. 18]), зауважмо, що про Чернівці як місто, а водночас «місце пам'яті» писали автори різних вір і народів, уваризнюючи своїми текстами етнічне і конфесійне розмаїття міста і регіону. Досі крайніми точками, ба полюсами таких текстів у ХХ ст. були роман-фікція «Горностаї з Чернополя» Г. фон Реццорі (1958) і ретродетектив «Срібний павук» В. Кожелянка (2004).

***

В 2017 р. чернівецьке видавництво «Книги – ХХІ» явило світові роман Максима Дупешка «Історія, варта цілого яблуневого саду», зміст якого, на мій погляд, свідчить про те, що Чернівці вкотре підтверджують, що вони є місцем творення сучасної української літератури і, водночас, той факт, що авторська «особиста історія в декораціях минулого» (с. 2) цілком може бути «мовним» інструментом осмислення сучасної політики пам'яті, репрезентувати роль пам'яті в історії окремого узятого міста.

Власне вже з перших сторінок роману категорії «місто» і «пам'ять» уміло використовуються автором, який окреслює свою історію «міста з украденою душею» (с. 2); цілком іншого міста, або такого, що ніколи не існувало (с. 5); міста, яке обрало свого головного героя, бо він його не обирав (с. 9); міста з «іншим» запахом (с. 11); міста, в якому «румунські няньки співали німецьким дітям українських колискових» (с. 12); міста, яке хоче повернути собі обличчя (с. 53). Тому, побіч окремих зовнішніх «крапель» (виходу поза межі міста), оповідь наратора описує хронотоп, місце дії якого «ніколи не змінювалося – це були Чернівці» (с. 55).

Гадаю, що це не випадково, адже у ХХ-му столітті («...де сталося найбільше вбивств за всю історію...» (с. 13) саме міста були епіцентрами епохальних змін на лише на геополітичній шахівниці, а й у долях і свідомості пересічних городян. Саме про ці зміни і розповідає роман М. Дупешка. У цьому задумі немає нічого нового, адже сучасна західна гуманітаристика вкотре наголошує на необхідності актуалізування теми взаємодії політики і літератури, вивчення важких і трагічних сторінок європейської історії через призму саме художнього слова [17, с. 59-66]. Тим паче, що пам'ять тут виступатиме трансдисциплінарною категорією, тим, за визначенням Е. Рибіцької, «досконалим містком між літературним та історичним дискурсами» [16, с. 301]. Щоправда, з погляду літературознавства, простір і місце пам'яті можуть мати різне прочитан-

ня: для Е. Рибіцької, котра оперує передусім категоріями кризового стану історичного роману, пам'ять матиме індивідуальний вимір, що ґрунтується на особистому досвіді автора [16, s. 301], натомість К. Маґріс твердить про пам'ять як певний колективний досвід, підставу формування будь-яких ідентичностей [15, s. 201-202]. В українському ж випадку цієї проблеми, політизація літератури і/або «олітературнення» політики (читай, політики пам'яті) свідчить про необхідність вироблення смислів і цінностей, які б об'єднали українців сьогодні [7, с. 22]. Відтак смисловим полем такого об'єднання громадян України – етнічних українців та представників інших національних спільнот, громадян України – могли б виступати пам'ять, мови та ідентичність [6, с. 186].

Центральним тлом роману, без сумніву, є війна, ця, з визначенням Я. Поліщука, «невигойна рана пам'яті» [7, с. 89]. Про неї головний герой твору – Павло (Павел) Бачинський – на початку своєї оповіді так зауважив: «У поляків, українців та євреїв була своя війна. І всі ми її тоді програли. І всі ми її тоді виграли» (с. 14). Показово, що наприкінці дії роману не письменницька уява, а сам автор – офіцер українського війська – переносить читача у війну сучасну – в зону АТО, зокрема на блокпост у селі Гранітному. Вона, ця війна, в очах автора «трохи знімає провину з тих, хто жив у 30-х та 40-х століття минулого. Сьогоднішня ситуація для мене накладається на те, що відбувалося тоді» (с. 116). Адже, пишучи уявного листа до однієї з героїнь твору – Марії Бачинської – автор у 2015 р. розмірковує над її записом, зробленим 74 роки тому: «... люди починають убивати через нерозуміння. [...] цілі війни починаються через небажання зрозуміти» (с. 117).

Як бачимо з твору саме військово-політичні конфлікти ХХ століття є тлом цієї оповіді, а водночас найважчими для героїв роману, а також і для автора, який висновує про сучасний російсько-український конфлікт, як свідчення того, що окупанти «прийшли не шукати порозуміння, а витіснити ваш світ іншим» (с. 118). Маємо тут опосередковані натяки на агресивну ідеологію «руського мира», методи пропаганди якого лише підтверджують давно знану тезу Р. Брюбейкера про «державу, що націоналізується». Тому пам'ять про війну як явище глобальної і техногенної руйни людства у романі М. Дупешка виступає таким собі містком, який парадоксально поєднує події нетривкого міжвоєнтя, Другої світової війни, Голокосту, перед- і повоєнних советських окупацій Буковини і загалом України, а також сучасну російсько-українську війну на Сході України, окреслену владою і політичними елітами евфемізмом «АТО».

Однією з тем роману М. Дупешка, яка взаємопов'язана і «взаємоперетікає» з проблеми війни і конфлікту, є ідеологія, яка у цьому випадку формує певною мірою пам'ять історичну. Її вияви теж є, як правило, різні: від ствердження загалом нейтрального (читай, потаємного) габс-

бургофільства серед окремих містян повоєнних (після Великої війни 1914-1918 рр.) Чернівців (с. 8, 13, 25) до емоційно-забарвленого твердження, пов'язаного з власним дослідом героїні роману М. Бачинської про те, що люди мусять порятуватися «від цієї війни, і від нацизму, й від комунізму, і від усякої іншої холери та чуми, яку ще наплодить стара сука Європа» (с. 43). І якщо це твердження датоване 1940-м, то цілком пророче звучать рядки, озвучені героїнею у її щоденнику ще у листопаді 1938-го: «Тепер цей нахабний берлінський осел рятує німців у Чехословаччині. [...] Може, Гітлер схоче й мене, наполовину німкеню, тут рятувати, то я перша вийду і скажу, що не треба» (с. 30). Ці рядки доповнює й авторський пасаж про саму природу тоталітаризмів, який опирається на історичний факт про спільний парад у Бересті німецьких та радянських окупаційних військ 24 вересня 1939 р. (на відміну від автора, в історичних джерелах вказується день 22 вересня 1939 р. – І. М.): «Найбільші гопники ХХ століття потисли одне одному руки, послинились у поцілунках, посміялися над тілами вбитих і стали чекати нагоди поміряти своїми гарматами» (с. 34).

Зауважмо, що цими сюжетами автор привертає читацьку увагу до проблеми, яку свого часу озвучив Р. Брюейкер, говорячи про «переобрамлений націоналізм»: надто вже схожі тут Веймарська Німеччина і пострадянська Росія, котрі, використовуючи націоналізм, провадили політику захисту прав нібито своїх «співвітчизників» [3, с. 190-205], увиразнюючи риторіку щодо легітимності їхнього силового втручання і дефрагментації суверенних держав. А здійснюючи зі своїми героями таку художньо забарвлену «подорож у минуле» Європи 30-х – 40-х років ХХ століття, автор натомість враховує ще й характер суспільно-політичних процесів і чинного політичного режиму сучасних саме йому, скажімо російської агресії на Сході України у 2014-2015 рр. Зокрема для нього вплив людиноненавистницьких ідеологій комунізму і нацизму відчутний і у 2015-му, бо саме вони спричинили «амнезію», якою страждала вся Центральна Європа ще півстоліття після закінчення Другої світової війни (с. 121), а тому ця війна для автора ще не закінчилася. Звертаючись у своєму щоденнику з фронту до М. Бачинської, автор стверджує: «Будь-яка війна рано чи пізно закінчується. [...] Здавалося, Маріє, що тоді, в 1945 році, війна закінчилася. Але це міф. Та війна триває досі і прямо тут. [...] Сьогодні я воюю на тій самій війні, яка начебто закінчилася з падінням двох атомних бомб на Японію» (с. 121). І саме тут маємо дуже важливий авторський натяк (адже він, автор, є носієм цієї картини світу), який вказує повною мірою на присутність у пам'яттєвому дискурсі «масок пам'яті», що, фактично, конструювалися унаслідок спровокованих зовнішніми чинниками (анексією Криму у березні 2014 р. і агресією РФ на Сході України від 2014 р.). А що автор використовує й «живу» пам'ять і пам'ять про пережите ним – перебу-

вання на сучасному фронті російсько-української війни (с. 117-118, 125), ситуації в зоні АТО (с. 133, 144), недолугі Мінські домовленості (с. 125), – ці «маски» мають захисну функцію у боротьбі із зовнішнім агресором (с. 144), а також свідчать про авторський пошук нових «масок пам'яті» у світі, що «стискає нас своїм інформаційним валом до розмірів інфузорії-туфельки» (с. 97).

Відтак війна й ідеологія є тими зовнішніми «світами», на тлі яких розгортається дія Дупешкового роману. Відтак процеси зовнішнього, сказати б, геополітичного порядку є фатальними для головного героя: «Те, що відбувається за тисячі кілометрів звідси, за яких кілька днів впливає й на нас. Тобі, можливо, здається, що Європа і світ великі, та це не так... І щонайгірше, з кожним днем вони стають ще меншими...» (с. 52).

А втім, внутрішній світ твору цілком присвячено не лише проблемі «міської» пам'яті, а почасти – постпам'яті, спробі руйнування вже нібито усталеного забуття про події не лише 1930–1940-х років, а й про часи після 1991-го. Адже, як висновує автор, «коли стаються якісь надзвичайні події, то кожен пам'ятає не тільки те, що сталося, а й те, як саме дізнався про це і що робив у той час» (с. 97). Це спостереження він адресує передусім собі, а вже потім своєму героєві – П. Бачинському, адже, як мешканці місця пам'яті (Чернівців) вони *вже* живуть в історії, але нею *ще* не займаються. Перше свідчення цього вбачаю в характеристиці, що її дає собі головний герой, риторично запитуючи: «Які тоді були перспективи у мене, хлопця з української гімназії, поляка за національністю, чий батьки крім польської та української – цими мовами розмовляли вдома – змушували вчити насамперед німецьку, а не румунську» (с. 8). І справа тут, вочевидь, не лише у позірному мультикультуралізмі, т. зв. «буковинській згоді», що, мовляв, сформувала знану «буковинську толерантність» яко притчу во язицех, а у тому, що «в тогочасних Чернівцях слова переходили з мови в мови, з діалекту в діалект дуже легко» (с. 14). Бо ж тут, за словами героїв твору – М. Бачинської, яка «чула всілякі мови [...] : і чеську, і вірменську, і турецьку, й італійську, і, звичайно, французьку...» (с. 104), або П. Бачинського «...де кельнерки знав більше мов, ніж теперішні професори» (с. 138). Як тут не згадати Р. Ауслендер, котра поетизуючи про довоєнні Чернівці, писала: «Мирне небо на пагорбах/ оторочене буковими лісами/ [...] Чотири мови/ уживаються вкупі/ голублять повітря [...]» (переклад П. Рихла) [2, с. 263], або ж знову ж таки її виснування про функціонування мови у Чернівцях: «Вона мала своє особливе обличчя, свій власний колорит. Під поверхнею мовленого лежало глибоке, широко розгалужене коріння різноманітних культур, які багатократно взаємопроникали одна в одну й давали словесному листю, відчуттю звуку й образу соки й силу» [2, с. 335].

Щоправда, описане у романі М. Дупешка, уміння «чути», вочевидь, не завжди означало «розмовляти» і/або «розуміти».

Саме тут маємо приклад того, як мова виступає ідентифікаційним чинником пам'яттєвого дискурсу [6, с. 186], позаяк, по-перше, мова дає можливість «відчути, як навіть віддалене минуле все ще присутнє в сьогодні» (вислів В. фон Гумбольта) і, по-друге, «постійному розриву часу мова надає неперервності простору» (вислів М. Фуко) [6, с. 188].

Натомість доказом того, що пам'ять є не лише проекцією мови, а роль мови у процесі реконструкції минулої реальності залежить зокрема від збігу мовної та культурної складових ідентичності і/або історичного періоду розвитку нації [Киридон, с. 195], є авторові роздуми про «мовний» сегмент у сучасній війні Росії проти України: «Чому українці ніколи не напали б на росіян? Бо ми їх розуміємо. Ми знаємо їхню мову, А вони нашу – ні. І тут річ не тільки в мові. Бо порозумітися можна і без знання мови, але потрібно хотіти зрозуміти. [...] Уміння розуміти когось крім себе, а не праця чи мовний апарат робить людину людиною» (с. 117-118). Адже, як розмірковувала в 1941 р. у своєму щоденнику героїня твору М. Бачинська, «іноді мені здається, що десь поряд стоїть вавилонська вежа і люди стали глухоніми вавилонянами, не здатними почути інших. А коли люди не здатні чути, вони хапаються за зброю» (с. 104).

Суттєвою для автора є й категорія постпам'яті місця, котре вже нині втрачене. Головний герой твору у розмові з автором роману не тішить себе ідеалізацією «буковинської толерантності» як вияву багатонаціонального міста: «Те, що люди різних національностей жили у тих Чернівцях майже без конфліктів, зовсім не означає, що це була якась суцільна мішанка. Зовсім, ні. Румуни горнулися до румунів, євреї – до євреїв, українці – до українців, а німці – до німців» (с. 50-51).

Саме тому таке міжетнічне співіснування і/чи міжетнічне протистояння знаходило своє відображення в існуванні т. зв. паралельних світів – коли представники різних народів мешкали на сусідніх вулицях чи в окремих дільницях у межах одного населеного пункту, але в щоденному житті не контактували між собою. Незважаючи на факт проживання разом, ці «паралельні світи» жили окремішньо, загострюючи опозицію «наше» – «ненаше» місто, адже національні чи загальнодержавні дати святкувалися нарізно (Натомість, так не було у родині героїв рецензованого роману: «Так уже в нашій сім'ї прийнято, що ми святкуємо обидва Різдва: і католицьке, і православне. [...] ми співали і польські колядки, й українські, й німецькі» (с. 87). Цьому сприяли й багатовікові традиції, і позиції церков чи релігійних спільнот, і різні календарно-обрядові відмінності. Далось взнаки й те, що утворення спільних християнсько-єврейських чи будь-яких інших економічних, політичних і культурних товариств було надзвичайною рідкістю. Якщо ж таке й тра-

плялося, то дуже швидко ці організації ставали лише моноетнічними. Такі ситуації можна було змодифікувати як явища «потрійного Львова» (був Львів український, Львів польський, Львів єврейський) або «квартирних Чернівців» (були Чернівці українські, Чернівці румунські, Чернівці єврейські, Чернівці німецькі), «подвійних чи потрійних», а часами і «квартирних» Станиславова, Дрогобича, Тернополя, Ярослава, Яворова та ін.

Про явище «етнічної геттоїзації» (поняття Ярослава Грицака) головний герой мовить далі: «...ці національні групи не лише святкували свої свята, співали свої пісні, говорили своєю мовою, вони й родичалися передусім між своїми», проте «...такі родини, як моя, де батько – поляк, а мати – півнімкєня-півукраїнка, траплялися не дуже часто. Хоча найлегше знаходили мову з іншими саме українці. [...] А найрідше одружувалися не зі своїми саме євреї, бо мали іншу віру. І що більш віруючою була така сім'я, то менше було шансів у дітей побратися з людиною іншої національності» (с. 51). Такі ситуації, що їх час від часу використовують сучасні письменники (згадаймо, хоча б героїв з «Торговиці» Р. Іваничука), можна пояснити наступним чином. По-перше, історична ретроспектива як компонент і засіб збереження етнічної пам'яті сприяла збереженню власної (етнічної) ритміки урочистостей. По-друге, належність до кількох культур завжди була притаманна строкатим у етнічному й конфесійному відношенні регіонам довоєнної (до вибуху Другої світової війни) Європи. Їх дієвими репрезентантами яких були різні, однак «сусідські», етнічні спільноти. Тож їхні актори, власне, вимагали від членів «своїх» етнічних груп однозначності щодо «подвійної» ідентифікації, а щодо тих, які не могли і/або не хотіли виконати цієї вимоги, використовували інструментарій внутрігрупової ізоляції. Для батьків, які могли бути такими, «подвійними» чи, навіть «потрійними» ідентифікаторами, було очевидним, що вже їхні діти мусять однозначно визначитися з таким вибором (героїня твору М. Бачинська, зауважує: «Дора гебрейка, але це не має значення. Я впевнена, що вона прийме наші традиції так само, як і ми приймемо традиції її родини» (с. 87). Адже таке «нове» покоління в якийсь час починало шукати недвозначної відповіді на питання про свою національність та ідентичність. Найважче було обирати тим, у родинях яких паралельно культивувалися дві національні традиції: змішувалися тут два світи, дві культури, часом дві мови.

Така ситуація й описується М. Дупешком. Відтак головним «подразником» більш менш мирного співжиття різноетнічних містян Чернівців (в якому «торгувати вчилися ледь не з пелюшок, а основи маркетингу без усіляких дипломів знали навіть продавці перегною» (с. 92), автор вважає зміни політичних режимів і держав, адже «від постійних жонглювань владами, розпоршувалися по світах його (міста. – І. М.) люди, родини й цілі національні громади» (с. 59). Своєрідним маркером

цього була зміна «кольору прапора, що майорів над ратушею» (с. 59). Тому й пропонувалося, щоби «на вежі не було жодного прапора», а був «спокій, таке собі магдебурзьке право ХХ століття» (с. 59).

Натомість символічним, зате надто вже реальним об'єднувачим фактором чернівецьких містян, була взаємодія національних кухонь. Її, вустами головного героя, автор описав як спогад, коли «... пахло мацою (тут і далі у цій цитаті – мої спостереження – єврейська кухня. – І. М.), мамалигою (молдавська/румунська кухня), червоним борщем (українська кухня), бігосом (польська кухня) та баварськими сосисками (німецька кухня). Й здавалося, що так буде завжди, що ніщо не здатне порушити гармонію цього міста [...], що все законсервується...» (с. 29). Бо ж за допомогою смаків і запахів різних кулінарних потрав можна зрозуміти й певні межі міських дільниць, а у ширшому сенсі – границі культурні [16, с. 255]. Особливості приготування і споживання їжі, виступають певною мірою репрезентантами тих національних спільнот, котрі ще мешкали пліч-о-пліч у Чернівцях напередодні Другої світової війни (та й, зрештою, ще задовго до неї). А тому така усталеність, сказати б, «смакового» задоволення гарантувала, нехай і позірно, діалогову культуру взаємодію «іншостей» (поряд з одягом, музикою, анекдотами тощо). І саме вона вибудовується в тексті М. Дупешка, а оповіді П. Бачинського, як процес взаємозалежності «пам'яті мозку» і «пам'яті тіла».

Саме запахи є, як побачимо з роману, одними з тих маркерів «тіла», що закорінені в просторі пам'яті Чернівців. Бо ж, «місто мало зовсім інший запах», а тому «його вже неможливо відчутти зараз» (с. 11). Цю варіативність тілесності головний герой розуміє як прояв внутрішньої природи тогочасного, західного, міста: «...вулиці були значно більш залюднені, на кожній площі був ринок з усілякими свійськими тваринами, цибулями та часниками, рибою та ковбасами. А ще люди з сіл, які пахнули сіном і гноєм, землею і травою. А ще натуральний одяг з овечого хутра, коров'ячої чи свинячої шкіри» (с. 11). Відтак, якщо у «класичному» варіанті функціонування дихотомії «свій» – «чужий» найвагомішу роль відігравали конфесійна (релігійна) і/або етнічна належності, то, тут саме запахи були ключовими для виразної конфронтації міста і села. «Міщани пахнули вогкістю своїх помешкань, чиновники – папером, милом і цифрами з рахункових книг» (с. 11). До цього додавалася й повільна, але відчутна модернізація у сполученні між містом і селом, хоча «не кожен тоді міг собі дозволити користуватися шампунями» (с. 11). Тож запахи містян і селян, які горнулися час від часу до міста, шукаючи передусім клієнтів для своїх товарів і послуг, фактично, визначали «тональність», характер сприйняття «своїх», які взаємодіяли зі «чужими». Єдиним місцем, де запах не змінився досі, автор називає берег річки Прут, що «... досі пахне камінням, мохом, хвоєю, рибою і трошки багнукою...» (с. 11). Тож, як бачимо, тожсамості міста визна-

чали й запахи, наявність і/або відсутність котрих додатково свідчила про особливості геопоетики «втрачених місць».

А що Й. Рот зауважував, що «міста переживають народи, що їм завдячують своїм існуванням, і мови, що ними розмовляли їхні будівничі», а «народження, життя та смерть міста залежить од багатьох законів, які неможливо систематизувати й які не коряться правилам» [9, с. 228], цікавим є показ автором діалектики окупаційних режимів – советського і нацистського.

Зокрема саме за першої такої окупації, «для самих мешканців життя в місті припинилося», і «саме тоді померло гарне європейське місто Чернівці» (с. 39), бо 1940-й «став для Чернівців роком погибелі», бо ж тоді місто перетворили у «забігайлівку для красноармейца» (с. 53). В таких умовах містяни виявилися беспорядними перед хамством, брехнею, насильством непроханих «визволителів». Зосібна героїня роману М. Бачинська так записала у своєму щоденнику 29 серпня 1940 р.: «Найгірше, що ми не можемо вигнати їх звідси. Їх зовсім не мучить сумління, що вони прийшли до нашої оселі й нищать її» (с. 56). Таким робом автор показує символічне змагання за контроль над «домашнім вогнищем» кожного з тогочасних чернівецьких містян, адже боротьба з ним, як територією приватності і однією зі сфер сучасної культури, означала й отримання контролю над своєрідним соціальним й етнічним простором. Зі свого боку, містяни мусили визначатися в координатах громадянського й морального вибору: чи й надалі залишатися в оточенні «своїх», або, за якийсь час, опинитися серед «чужих». Бо, як згадував П. Бачинський, «куди було тікати нам, нашій польсько-українсько-німецькій родині? Республіки Польщі не існувало, України теж, Німеччина перетворилася на Третій Райх. А місцевим українцям, заради яких начебто й забрано Північну Буковину?» (с. 39).

Натомість за нацистської окупації, до міста повернулися румуни, «вже не ті [...] яких пам'ятало місто» (с.100), котрі «уже не визнавали ніякої іншої культури, окрім румунської, і лише німецьку терпіли, зціпивши зуби» (с. 107), а тому «одразу показали своє нове звіряче лице» (с. 100), вдаючись до насильства і масового терору від якого постраждали не скільки якість архітектурні пам'ятки, а саме уже «мертве місто» з «висмоктаною душею» (с. 105), – без його єврейства. Як доказ цього, автор вкладає в уста свого протагоніста риторичне запитання: «Бо чи ж зберегло це місто душу, коли одні його мешканці дозволили окупантам чинити так з їхніми сусідами. [...] Чому в цьому “толерантному” місті кожен наступного дня після приходу румунів не став євреєм, як у Копенгагені?» (с. 105).

Йдеться, очевидно, тут про очевидців Голокосту, тих «страхітливо нормальних людей», їхню поведінку на груповому рівні в конкретній ситуації. Визнаючи, що «всьяке зло на планеті твориться за мовчазної згоди так званої нейтральної частини» (с. 105), автор не звинувачує ви-

ключно українців у такій реакції на злочин, однак констатує пасивність і байдужість ще нещодавніх «сусідів» щодо порятунку ближніх: «в той час не могли постійно думати про вбивства євреїв чи про абсурдність нацистської ідеології. Нацисти десь там собі були так само, як зараз десь там є наркоторговці, педофіли чи покинуті собаки. Зло собі десь там існує, але в нас удома тепло, гарячий чай і по телевізору показують концерт. А нацисти з євреями наймають собі голови: ми в ці брудні справи не ліземо. Ми, чесні, добропорядні громадяни» (с. 107). Цей сюжет є, на мій погляд, дуже важливим, адже увиразнює той тип «звичайних людей», що його описав Ц. Тодоров, коли «поруч із творцями зла перебувають пригноблені народи» [11, с. 194], які, зазвичай, можуть бути занадто поблажливими перед безчинствами, що відбувалися на їхніх очах. Тож автор застерігає очевидців злочину від їх пасивності, що робить зло банальним: «Такі потвори не можуть наїстися: спершу вони знищать нас, євреїв, потім перейдуть до слов'ян, потім до тих, хто пише лівою рукою, хто вірить в Ісуса Христа, хто танцює вальс, хто має правильну будову тіла, хто носить червоне...» (с. 108).

Якщо сучасні інтерпретації подій минулого є почасти свідченням «війни пам'ятей», показовою, на мій погляд, є згадка у романі участі окремих німецьких офіцерів на боці УПА (с. 122-124). Як зауважує А. Киридон, пам'ять про події минулого, зазвичай, альтернативна, а тому спогади про найважливіші історичні події є своєрідними колажами [6, с. 144, 146]. Відтак сюжет з німцем Ріхардом, дід котрого є українцем, який на запитання «А хто ти?», відповідає: «Я не знаю, хто я. Я буковинець. Я чернівчанин [...] “Ich bin ein Czernowitzer”» (с. 123), свідчить, по-перше, про формування новітньої культури відповідальної та діалогічної міжсусідської пам'яті і, по-друге, про відтворення спільної чернівецької пам'яті, осердям якої є наднаціональна ідентичність.

В романі М. Дупешка уважний читач знайде цікаві, а інколи банальні, спостереження героїв твору, як-от: «кров не має жодного значення» (с. 24), «з собою нічого не забереш» (с. 32), «кохання нагадувало засушену для гербарію квітку» (с. 33), «люди не зупиняються у своїх бажаннях» (с. 44), «ми мало кому розкриваємо подробиці своїх почуттів» (с. 47), «свою історію мали не тільки люди, а й вірші» (с. 48), «нейтральна сторона не вберігає від відповідальності» (с. 123), «чи відповідають діти за гріхи своїх батьків?» (с. 142) тощо. Певною мірою ці конструкції, які промовляє у більшості випадків головний герой твору П. Бачинський свідчать про використання автором аксіологічних аспектів старіння як незворотного фізичного процесу, зокрема старості окремої людини.

Є у тексті й згадки окремі візуалізовані у просторі маркери міської пам'яті Чернівців: символічного протагоніста твору – гору Цецино (с. 10-11), вулиці Гагаріна, Золочівську і Бережанську, героїв Сталінграда (с. 21, 40, 61), міську дільницю Клокучку (с. 40), ратушу і легендар-

ний «будинок-корабель» (с. 49). Геть окремішніми у романі є зовнішні маркери/інституції – Берлінська стіна і Верховна рада України (с. 65-66). Окремо «виписані» у контекст твору окремі постаті та їх твори: З. Меербаум-Айнзінгер, І. Вільде, О. Довженко, М. Хвильовий, В. Стефаник, Т. Шевченко, А. Міцкевич, Ф. Кафка, Г. Грасс, П. Целан (с. 48, 60, 72, 83-84, 113, 158). Подекуди проглядається й інтертекстуальність, зокрема натяки на твори Р. Ауслендер чи О. Бальзака (с. 14, 27).

Доповнюють твір, хоча й по-різному, два сюжети. Перший, «Посмодерна пауза» (с. 60-71) і другий, такий собі інтелектуальний путівник туриста, який вибирається поза Чернівці, а отже, поза «своє» місце пам'яті (с. 127-128). Їх можна розглядати як певну авторську провокацію, оскільки залюблений в історію рідного краю читач знайде тут зо дві чи зо три фактологічні помилки.

Дуже важливо, що роман М. Дупешка не є багатошаровим художнім текстом, створеним за якимись вже дотепер усталеними літературними канонами. Він має досить своєрідну (хоча й знану письменникам) архітектоніку і свідчить про манеру письма автора, що не претендує на винятковість чи повноту викладу. Поза цим, «Історія, варта цілого яблуневого саду», очевидно, й була задумана як певною мірою вибірковий і фрагментарний текст про Чернівці та пам'ять міста, якого вже не існує. Тому цей роман призначений, передусім, для приватного читання. Власне це приватне письмо, яке урізноманітнює окремі академічні знання з історією конкретної людини, котра хотіла б бути почутою не лише на вершині цецинської гори, робить новий роман про Чернівці, чернівчан і не тільки, важливим путівником в культурній топографії пам'яті. Саме тому не варто нехтувати закликом автора, який стверджує: «Літери, слова, герої повинні мати своє місце. Навіть коли йдеться про ошалілий час, у якому свого місця на планеті позбулися десятки мільйонів людей» (с. 48).

Гадаю, що саме такий «олітературений» підхід до феномена міста як місця пам'яті, конструюватиме його (міста) сучасну культурну традицію, а відтак викристалізує колективну мозаїку гетеротопій пам'яті не лише мешканців сучасних Чернівців, а й цілої України.

Література

1. Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геополітики та космополітики / Ю. Андрухович. – К.: Meridian-Czernowitz, Майстер книг, 2011. – 480 с.
2. Ауслендер Р. Час фенікса. Вірші та проза; пер. з нім. П. Рихла / Р. Ауслендер. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – 352 с.
3. Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі; пер. з англ. О. Рябов / Р. Брюейкер. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.

4. Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця; пер. з нім. П. Рихла / Г. Дроздовський. – Чернівці: Молодий буковинець, 2001. – 256 с.
5. Дупешко М. Історія, варта цілого яблуневого саду. Роман / М. Дупешко. – Чернівці: Книги – XXI, 2017. – 160 с.
6. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті / А. Киридон. – К.: Ніка-Центр, 2016. – 320 с.
7. Поліщук Я. Реактивність літератури / Я. Поліщук. – К.: Академвидав, 2016. – 192 с.
8. Рихло П. Літературне місто Чернівці / П. Рихло, О. Любківський. – Чернівці: Друк-Арт, 2010. – 256 с.
9. Рот Й. Вибране; пер. з нім. М. Ільтичної за ред. І. Андрущенко / Й. Рот. – К.: Український письменник, 2011. – 305 с.
10. Саїд Е. Гуманізм і демократична критика; пер. з англ. А. Чайпай / Е. Саїд. – К.: Медуза, 2014. – 142 с.
11. Тодоров Ц. Обличчям до екстрими; пер. з фр. Я. Салига / Ц. Тодоров. – Львів: Літопис, 2000. – 415 с.
12. Француз К. Е. Українська. Культурознавчі нариси; пер. з нім. П. Рихла / К. Е. Француз. – Чернівці: Книги – XXI, 2010. – 288 с.
13. Шльогель К. Український виклик. Відкриття європейської країни; пер. з нім. Н. Комарової / К. Шльогель. – К.: Дух і Літера, 2016. – 356 с.
14. Antropologia urbana. Homo czernoviciensis: Фотоальбом / упор., ред. С. Осачук. – Чернівці: Друк-Арт, 2008. – 192 с.
15. Magris С. О демокрасії, пам'яті і Europie Środkowej / С. Magris. – Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2016. – 365 s.
16. Rybicka E. Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich / E. Rybicka. – Kraków: Universitas, 2014. – 474 s.
17. Wójcicki K. Nostalgia i polityka. Esej o powrocie do Europy Środkowej / K. Wójcicki. – Warszawa: Czuły Barbarzyńca Press, 2015. – 124 s.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 13.10.2017 р.
Рекомендовано до друку д.політ.н., професором **Гоном М.М.** (Рівне),
д.філолог.н., професором **Набитовичем І.Й.**
(Люблін, Республіка Польща)*

**MNEMOTOPOS OF CHERNIVTSI:
VERSION OF MODERN UKRAINIAN LITERATURE**

I. S. Monolatii

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenka str., 57;
tel.+380 (342) 59-61-46; e-mail: iwan.monolatii@gmail.com*

The article analyzes the features of the Ukrainian modern literary process, in particular, the actualization of the writing about the city as its (city) memory and post-memory. On a particular literary material, it is shown that memory is a transdisciplinary category, a kind of bridge between literary and historical discourses. The works of contemporary Ukrainian literature testify to the politicization of the literature itself created by the Ukrainian authors and the Ukrainian language, as well as the need to develop the meanings and values that would unite Ukrainians today. It is argued that the memory of Chernivtsi as a distinctive marker of the acquired experience of its surroundings, and therefore the construction of the memory of Chernivtsi and its inhabitants for the purpose of constructing the city identity itself, are the discourses of the modern literary process. The author states that further study of the phenomenon of the city (Chernivtsi) as a place of memory, will construct a modern urban cultural tradition, and thus crystallizes the collective mosaic of heterotopy memory not only to the inhabitants of modern Chernivtsi, but also to the entire Ukraine.

Key words: literature, politics, memory, identity, mnemotopos, Chernivtsi.